

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань
**СОЦІАЛЬНА РЕАБІЛІТАЦІЯ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ: ПОГЛЯД
У МИНУЛЕ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СЬОГОДЕННЯ**

У статті з'ясовано сутність поняття «соціальна реабілітація», схарактеризовано вітчизняний досвід у галузі соціальної реабілітації людей з інвалідністю, визначено перспективні шляхи соціальної реабілітації на сучасному етапі. Встановлено, що соціальна реабілітація зорієнтована на відновлення соціальної значущості людини у суспільстві, сімейному оточенні, а особливо, на особистісному рівні. Цьому сприяють активні соціальні зв'язки, соціальна комунікація, можливість активного пізнання оточуючого середовища, соціальної інтеграції як альтернатива позбавлення відчуття соціальної ізоляції. Одним із видів соціальної реабілітації, що вміщує всі перераховані особливості, є інклюзивний туризм – це сучасний вид туризму, який дозволяє включити в туристичну діяльність будь-яку людину, незалежно від її фізичних можливостей, з урахуванням особливостей її фізично-психологічного стану і розглядається він, насамперед, як потужний засіб активної реабілітації.

Ключові слова: людина з інвалідністю, реабілітація, середовище, туризм.

*Кравченко О.А. СОЦИАЛЬНАЯ РЕАБИЛИТАЦИЯ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ:
ВЗГЛЯД В ПРОШЛОЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ НАСТОЯЩЕГО*

В статье выяснено сущность понятия «социальная реабилитация», охарактеризованы отечественный опыт в области социальной реабилитации людей с инвалидностью, определены перспективные пути социальной реабилитации на современном этапе. Собственно, социальная реабилитация ориентирована на восстановление социальной значимости человека в обществе, семейной обстановки, особенно, на личностном уровне. Этому способствуют активные социальные связи, социальная коммуникация, возможность активного познания окружающей среды, социальной интеграции как альтернатива лишению ощущение социальной изоляции. Одним из видов социальной реабилитации, вмещающий все перечисленные особенности, является инклюзивный туризм - это современный вид туризма, который позволяет включить в туристическую деятельность любого человека, независимо от его физических возможностей, с учетом особенностей ее физико-психологического

состояния и рассматривается он, прежде всего, как мощное средство активной реабилитации.

Ключевые слова: человек с инвалидностью, реабилитация, среда, туризм.

Kravchenko O. SOCIAL REHABILITATION OF PERSONS WITH DISABILITIES: Looking Back PRESENT AND FUTURE

The article revealed the essence of the concept of "social rehabilitation" Author determined domestic experience in the field of rehabilitation of persons with disabilities, perspective ways of rehabilitation today. In fact, social rehabilitation is aimed at restoring the social significance of man in society, the family environment, especially on a personal level. It promotes active social communication, social communication, the possibility of active knowledge of the environment, social integration as an alternative to the deprivation of a sense of social isolation. One type of rehabilitation that contains all of the features that are inclusive tourism - this is the kind of tourism that incorporates the tourist activity any person, regardless of their physical capabilities, taking into account features of physical and psychological state and considered it primarily as a powerful means of active rehabilitation.

Keywords: people with disabilities, rehabilitation, environment and tourism.

Загальна мета Конвенції ООН про права інвалідів полягає в заохоченні, захисті й забезпеченні повного й рівного здійснення всіма особами з інвалідністю всіх прав людини й основоположних свобод, а також у заохоченні поважання притаманного їм достоїнства. Ця мета є показником, основним критерієм з визначення соціального добробуту тієї чи іншої країни. Водночас для реалізації мети Конвенції кожна держава намагається створити ефективну систему соціальної роботи. Для України в період політичних трансформацій, суспільних перетворень, економічної кризи вкрай важливо, разом з тим складно, вибудувати власний механізм з надання соціальних послуг та здійснення соціального забезпечення людей з інвалідністю. У цьому аспекті вмотивовано доцільним є не лише запозичення кращого міжнародного досвіду, а й врахування вітчизняного, накопиченого протягом попередніх десятиліть.

Досліджували цю проблему вітчизняні вчені Н. Грабовенко, І. Іванова, А. Колупаєва, М. Перфільєва, О. Расказова, П. Таланчук, С. Харченко, М. Чайковський та ін.

Мета статті – з'ясувати сутність поняття «соціальна реабілітація», схарактеризувати вітчизняний досвід у галузі соціальної реабілітації людей з інвалідністю, визначити перспективні шляхи соціальної реабілітації на сучасному етапі.

Всесвітня організація охорони здоров'я у межах опіки людей з інвалідністю виділяє чотири основні напрями: зміцнення здоров'я, профілактика хвороби, лікування хвороби і реабілітація. Під останнім розуміється не лише відновлення фізичних і психічних можливостей людини, але й повна її професійна, культурна, соціальна реадаптація, реінтеграція у звичне інтелектуальне, професійне, культурне і в цілому соціальне середовище.

Аналізуючи вітчизняне законодавство Н. Гусак зазначає, що цілісного розуміння соціальної реабілітації немає як серед науковців, так і серед практиків, які послуговуються законодавством України. В законах України соціальна реабілітація також не має однозначного трактування. Залежно від дії нормативно-правових документів їх поділяють на універсальні (які стосуються усього населення України) та спеціальні (цільовими категоріями яких є окремі соціальні групи). Цільові групи формуються за віковими ознаками, родом занять, станом здоров'я, а також залежно від життєвих обставин. Дія більшість прийнятих за часів незалежності України законів відноситься для всього населення України, що визначає їх універсальність. Але конкретні напрями реабілітації були закріплені у спеціальному законодавстві [2].

Визначення власне соціальної реабілітації у вітчизняному законодавстві вперше наводиться у статті 1 ЗУ «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», де остання розуміється як «вид соціальної роботи, спрямованої на відновлення основних соціальних функцій, психологічного, фізичного, морального здоров'я, соціального статусу сімей, дітей та молоді. Соціальна реабілітація спрямовується на оптимізацію і коригування ставлення дітей та молоді, які перебувають у складних життєвих

обставинах, до сім'ї та суспільства, виховання в них навичок до самообслуговування та самостійного проживання» [5]. Вдруге, і востаннє, соціальна реабілітація в українському законодавстві тлумачиться у ЗУ «Про реабілітацію інвалідів в Україні» як «система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування задоволення потреби у забезпеченні технічними та іншими засобами реабілітації» [6].

Інші закони із поняттям соціальної реабілітації оперують поняттям реабілітації, яка не є тотожною соціальній реабілітації, але має з нею низку спільних характеристик і часто підміняє її зміст. У ЗУ «Про соціальні послуги» [4] реабілітацію було включено до переліку соціальних послуг, де вона визначалася як «система медичних, професійних, соціальних заходів, спрямованих на надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, допомоги у відновленні ними порушених функцій організму, компенсації обмежень життєдіяльності та підтриманні оптимального фізичного, інтелектуального, психічного, соціального рівнів та якості для досягнення соціальної і матеріальної незалежності, соціально-професійної адаптації та інтеграції в суспільство». Однак, згідно змінами, внесеними до ЗУ «Про соціальні послуги» від 18 вересня 2012 року, визначення реабілітації було вилучено із Закону. Натомість, соціальна реабілітація з'являється у «Переліку соціальних послуг, що надаються особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати» і визначається як «навчання, формування, розвиток та підтримка соціально-побутових навичок (самообслуговування, комунікації, позитивної поведінки, приготування їжі, користування грошима, орієнтування тощо); допомога в забезпеченні технічними засобами реабілітації, навчання навичкам користування ними; психологічна підтримка; організація дозвілля,

спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності, працетерапії; арт-терапія; надання інформації з питань соціального захисту населення» [4]. Таке тлумачення соціальної реабілітації орієнтується більшою мірою на процес, основними клієнтами розглядає осіб похилого віку, хворих (до встановлення групи інвалідності), нарко-, алкозалежних, які пройшли курс лікування, постраждалих від торгівлі людьми, трудової чи сексуальної експлуатації, насильства і тяжіє до патерналістської моделі. Послуги з реабілітації лягли в основу інших законодавчих актів. Наприклад, ЗУ «Про реабілітацію інвалідів» зазначає, що реабілітаційні послуги спрямовані на відновлення оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і соціального рівня життєдіяльності особи з метою сприяння її інтеграції в суспільство.

Є. Холостова розглядає соціальну реабілітацію як комплекс заходів, спрямованих на відновлення зруйнованих чи втрачених індивідом соціальних зв'язків і відносин внаслідок порушення здоров'я із стійкими розладами функцій організму (інвалідність), зміною соціального статусу (люди похилого віку, переселенці, безробітні та ін.), девіантною поведінкою особистості (алко-, наркозалежні, особи, звільнені з місць позбавлення волі та ін.) [8].

У навчально-енциклопедичному словнику «Все про соціальну роботу» (2014) визначено соціальну реабілітацію як систему заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі в житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування, задоволення потреби у забезпеченні технічними засобами та іншими засобами реабілітації [1].

В «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» зазначено, що «соціальна реабілітація – спрямовується на відновлення соціального досвіду і встановлення соціальних зв'язків, норм поведінки, спілкування, емоційної

стабільності, активного соціального життя, поновлення соціального статусу, інтеграцію у відкритий соціум, розширення і поглиблення соціальних контактів, входження в культуру, відновлення професійних якостей і навичок, соціального досвіду і соціальних функцій, психічного, фізичного і духовного здоров'я дезадаптованих осіб; це процес відновлення здатності людини до життєдіяльності у соціальному середовищі, а також самого соціального середовища і умов життєдіяльності людини, які були обмежені чи порушені з певних причин [3].

Отож, реабілітація розглядається як процес, спрямований на зниження виразності і значущості для людини порушень, що спричинили для неї складну життєву обставину, а також на надання допомоги людині в реалізації своїх намірів і життєвих цілей, тобто націлений на відновлення її здібностей реалізації як особистості.

Власне, соціальна реабілітація зорієнтована на відновлення соціальної значущості людини у суспільстві, сімейному оточення, а особливо, на особистісному рівні. Цьому сприяють активні соціальні зв'язки, соціальна комунікація, можливість активного пізнання оточуючого середовища, соціальної інтеграції як альтернатива позбавлення відчуття соціальної ізоляції.

Сутність змісту поняття «соціальна реабілітація» передбачає усвідомлення, що люди з інвалідністю такі ж як і всі, але потребують додаткових умов – задовільне забезпечення основних потреб, комфортне проживання, гідний догляд. Власне, не можливість співіснування у суспільстві, а намагання стати повноцінною частиною суспільства, не появлятися у суспільстві, а жити в ньому, дати можливість розвитку власного потенціалу, можливість фізичного розвитку, участі у заходах на одному рівні, мати навички самообслуговування не лише для того, щоб полегшити життя таким людям, а для того, щоб бути незалежними і спілкуватися з усіма на рівних.

Одним із видів соціальної реабілітації, що вміщує всі перераховані особливості, є інклюзивний туризм. Стереотипно «інклюзія» у суспільстві асоціюється із освітою, хоча ця тема повинна розвиватися і в інших сферах життєдіяльності людини.

Соціальна держава, втручаючись у соціальні відносини, за допомогою інклюзії забезпечує дотримання соціальних прав. Тут погоджуємося із європейськими розробниками документу за назвою «Створюючи інклюзивне суспільство: реальні стратегії для впровадження соціальної інтеграції», які дають наступне визначення: соціальна інтеграція є процес, що включає певні зусилля для досягнення рівних можливостей для всіх, незалежно від статті, віку, соціального статусу, освіти, етнічної приналежності та ін., з тим, щоб забезпечити повноцінну і активну участь у всіх сферах життя, включаючи громадянську, соціальну, економічну і політичну активність і також участь в процесі прийняття рішень, а також процес, за допомогою якого суспільство бореться з бідністю і соціальною ексклюзією [10].

Відтак, перед суспільством постає завдання створення інклюзивного, безбар'єрного середовища, для людей з різними особливостями. Одним із можливих напрямів розвитку інклюзії у сфері відпочинку та рекреації є залучення людей з обмеженими можливостями до туризму.

Для глибшого усвідомлення сутності цього соціального поняття розглянемо розвиток змісту соціальної реабілітації в історичній ретроспективі.

Соціальна реабілітація людей з інвалідністю за радянських часів мала в основному соціально-трудове спрямування і реалізовувалася за наступними напрямками. *Профілактика і зниження інвалідності* усіма засобами (медичними, педагогічними, організаційними та ін.), включала проведення широких соціально-гігієнічних заходів з охорони здоров'я, покращення умов праці і побуту. Особлива увага зосереджувалася на відновлення працездатності людей з інвалідністю (трудова терапія, раціональне

працевлаштування, професійне навчання і перенавчання, організація і розширення спеціалізованих підприємств, цехів).

Соціально-трудова реабілітація розглядалася як система заходів з відновлення і збереження особистісного і соціального статусів, соціальної значущості у сім'ї і колективі. Зміст реабілітації мав соціальне спрямування – «боротьба за людину, за особистість, а не з хворобою». Соціально-трудова реабілітація передбачала комплексний вплив на особистість (медичний, соціальний, психологічний, правовий та ін.), які розпочинаються з моменту втрати працездатності і неперервно продовжуються до відновлення фізичних і духовних сил людини і включення його в активну суспільно-трудова діяльність.

Турбота про людей з інвалідністю проявлялася у широкому розвитку *професійного навчання*, яке дозволяло людині з інвалідністю отримати професію, якщо її немає, засвоїти іншу професію; підвищити наявну кваліфікацію.

У зв'язку з цим розвивалася *професійна орієнтація* людей з інвалідністю, що виступала гарантією обґрунтованого і правильного вибору професії, яка передбачала професійну і лікарську консультацію на відповідність професії з медико-фізіологічної точки зору.

Значна увага приділялася розробці наукових основ соціального обслуговування, розвиток профілактики інвалідності, розробка теоретичних, організаційно-методичних основ реабілітації інвалідів, для чого діяли науково-дослідні установи – Науково-дослідний інститут експертизи працездатності і організації праці інвалідів. Ним розроблялися теоретичні, методологічні і організаційні основи трудового влаштування інвалідів, трудові рекомендації лікарсько-трудова експертним комісією; положення про спеціальні цехи і роботи на дому; розроблялися медичні показання і протипоказання для працевлаштування інвалідів. Увага приділялася вивченню питань режиму праці і відпочинку, впливу трудових процесів на стан функцій їх організму, на процеси відновлення чи на компенсацію

порушених функцій та ін. Результати дослідження дозволяли вирішувати питання реабілітації інвалідів на науковій основі [9].

З огляду на інтерес до проблеми інклюзивного туризму як виду соціальної реабілітації людей з інвалідністю розглянемо розвиток системи соціальної допомоги у напрямі санаторного лікування, яка сформувалася ще у дореволюційний час в Російській імперії, до складу якої входили українські землі. На той час діяло 60 санаторіїв на 3000 місць.

За радянських часів у 70-80 ті рр. XX ст. активно розвивалася система оздоровлення та профілактичних заходів, які б «сприяли укріпленню здоров'ю працюючих». Серед них – санаторно-курортне лікування, організація відпочинку та туризму. Відтак, стрімко розвивалася мережа закладів санаторно-курортного лікування та відпочинку. За часів десятиї п'ятилітки у всіх здравницях лікувалося і відпочивало понад 260 млн. осіб. Держава надавала значні пільги: для них безкоштовно виділялося 20 % путівок на всі види санаторно-курортного лікування і 10 % для відпочинку і туризму. За решту путівок населення платило лише 30 % їх вартості, а 70 % доплачувалося за рахунок коштів державного соціального страхування.

Широкого розвитку отримав сімейний відпочинок. У сімейних пансіонатах та будинках відпочинку обслуговували лікарі-педіатри, вихователі, методисти з лікувальної фізкультури, стоматологи, медсестри. Для сімейних організовувалися дитячі ігрові кімнати і площадки, облаштовувалися атракціони. За спеціальним меню організовувалося дитяче харчування [9].

Таким чином, основи інклюзивного туризму були закладені у 70-х рр. XX ст. За радянських часів розгорнулася широка мережа закладів оздоровлення та відпочинку, обслуговування для осіб з інвалідністю було фактично безкоштовним, здійснювалося наукове обґрунтування процесу реабілітації, поряд із санаторно-курортним туризмом розвивалася трудова реабілітація.

В умовах сьогодення необхідним є пошук інноваційних, водночас ефективних видів соціальної реабілітації людей з інвалідністю. Одним із таких виступає *інклюзивний туризм для осіб з інвалідністю* – це сучасний вид туризму, який дозволяє включити в туристичну діяльність будь-яку людину, незалежно від її фізичних можливостей, з урахуванням особливостей її фізично-психологічного стану і розглядається він, насамперед, як потужний засіб активної реабілітації.

Туризм являється унікальним явищем для реабілітації людей з обмеженими можливостями та включає в себе як пізнавальний процес, так і дає можливість повноцінної соціалізації. Процес цей взаємовигідний – всі люди потребують спілкування, підтримки (інколи людина з інвалідністю своїм прагненням до життя, волею, може надихнути здорову людину до кращого сприйняття і осмисленого прожиття кожної хвилини життя). Соціальна та психологічна реабілітація надасть особі з інвалідністю змогу змінити соціальну роль в суспільстві, оволодіти технологіями ефективного функціонування в різних умовах перебування, соціально активізуватись в процесі туристичних заходів, трансформувати свій світогляд, розвинути діяльність на самообслуговування і догляд за собою та організувати побут в умовах навколишнього середовища, оволодіти новими знаннями, уміннями та навичками.

Відомо, що туризм створює середовище повноцінного спілкування, в якому людина взаємодіє з різними людьми, встановлює соціальні контакти і має можливість виконувати різні соціальні ролі. Туризм – це альтернатива соціальної ізоляції, що деструктивно впливає на здоров'я і психіку. Соціальна ізоляція значно знижує життєві можливості, слугують причинами пригнічення, стресу тощо. Через туризм здійснюється терапія і профілактика психосоматичних захворювань. Такі подорожі не лише дозволяють урізноманітнити життя людей з інвалідністю, але й покращують якість і як наслідок сприяють довголіттю.

Інклюзивний туризм дозволяє подолати соціальну ізоляцію і психологічний бар'єр типової поведінки людини з інвалідністю. Розвиваючи туристичну діяльність для такої категорії людей, необхідно повною мірою реалізувати цей потенціал на благо людини.

В цілому, інклюзивно-реабілітаційно-соціальний туризм – це система заходів, спрямованих на надання особам з інвалідністю можливості відновлення та розвитку їх фізичного, соціального, духовного, творчого та інтелектуального рівня з метою сприяння подальшої інтеграції в суспільство. Інклюзивний туризм структурно включає в себе різні види реабілітації і соціальних послуг, а саме: медичну, психологічну, психолого-педагогічну, професійну, трудову, фізкультурно-спортивну, фізичну, соціальну та інші соціально-побутові заходи [7].

Таким чином, загалом державна політика має бути зосереджена не лише на догляді та реабілітації, а повинна намагатися знищити бар'єри. В цілому, для розвитку соціальної роботи з людьми з інвалідністю необхідно вирішувати наступні проблеми. По-перше, змінити соціальне розуміння поняття інвалідності і підхід інтеграції, адже наразі основна увага приділяється самим людям і майже не береться до уваги становище оточуючих людей і умови життя. По-друге, процес підготовки соціальних працівників повинен більше зосереджуватися на аспектах самообслуговування людей з інвалідністю і питаннях професійної етики з такою категорією людей. По-третє, система соціального забезпечення повинна зосереджувати максимальні засоби для функціонування практичного облаштування життя людей з особливими потребами, а також регулювати допомогу від спонсорів та благодійності. Наступне, необхідність удосконалення нормативно-правової і організаційної основи формування доступного середовища, облаштування засобами доступності соціальних та туристичних об'єктів.

Лише цілісне розуміння проблем людей з інвалідністю дає можливість ефективно використовувати наявні ресурси для їх інтеграції у суспільство.

Література:

1. Все про соціальну роботу [Текст] : [навчальний енциклопедичний словник-довідник] \ за науковою ред. д.с.н., проф. В.М. Пічі. – Вид. 3-ге, виправлене, перероблене і доповнене. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2014.
2. Гусак Н. Є. Розвиток законодавства України про соціальну реабілітацію \ Гусак Н. Є. \ Соціальна робота в Україні: теорія і практика : наук.-метод. журн. – К. – С. 30–43.
3. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання \ за заг. ред. проф. І.Д. Зверєвої. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013.
4. Закон України «Про соціальні послуги». – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/966-15>
5. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю». – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>
6. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні». – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2961-15>
7. Макаренко С.В. Інклюзивний реабілітаційно-соціальний туризм – новий вид реабілітації інвалідів в Україні \ Макаренко С.В. \ Матеріали I Міжнародного симпозіуму інклюзивного туризму. – 27–29 жовтня 2016 р.
8. Словарь-источник по социальной работе \ под ред. Е.И. Холостовой. – М., 2000.
9. Тулисов М.П. Социальное обеспечение в СССР и буржуазных государствах \ Тулисов М.П. – М.: Юрид. Лит., 1984. – 128 с.
10. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration (2009). – Режим доступу: <http://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>

Авторська довідка:

Кравченко Оксана Олексіївна, кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, тел. моб.: 0984216444, адреса: вул. Івана Гонти, 24, кв. 82, м. Умань, Черкаська обл., e-mail: okskravchenko@mail.ru

Oksana Kravchenko A., Ph.D., associate professor, dean of social and psychological education Uman State Pedagogical University named Paul Tyczyn, tel. mob .: 0984216444, address: ul. John Gaunt, 24, Apt. 82 m. Uman, Cherkasy region, e-mail: okskravchenko@mail.ru